

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ВАРІАНТНІСТЬ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ)

Кочукова Н.І., Молькова В.М.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано різні погляди мовознавців на досліджувані лінгвістичні явища. Запропоновано критерії розмежування процесів трансформації та лексичної варіантності. З'ясовано, що авторська трансформація спричиняє семантико-стилістичні зрушення. Наголошено на цілеспрямованому характері трансформації. Встановлено узуальність варіацій лексичного складу фразеологічної одиниці.

Ключові слова: стійке сполучення слів, трансформація, лексична варіантність, емоційно-експресивний потенціал, фразеологічний варіант.

Постановка проблеми. Проблема розмежування трансформації та варіантності досить складна, тому що якоюсь мірою перетинаються схожі між собою мовні процеси, адже і в першому, і в другому випадку йдеться про видозміну певного лексичного компонента. Важливо й те, що в один період стійке сполучення слів може сприйматися тільки як індивідуальне, а в наступний період може стати загальноживаним, закріпленим суспільною мовною практикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві немає спеціальних досліджень, присвячених розмежуванню понять трансформації й варіантності стійких сполук слів. Найвні лінгвістичні праці, у яких вивчають або трансформацію фразеологізмів [1; 2; 3; 4; 5], або їхню варіантність [6; 7; 8; 9]. Лише в деяких мовознавчих студіях робили спробу визначити критерії розрізнення цих явищ [10; 11; 12].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Обґрунтоване доведення того, що трансформація та варіантність стійких сполучень слів – це різні явища, є надзвичайно актуальним. Отримані нові, теоретично важливі результати сприятимуть подальшому опрацюванню загальних та часткових проблем лінгвістики тексту, фразеології й стилістики.

Мета статті – проаналізувати різні погляди мовознавців на досліджувані лінгвістичні явища, запропонувати критерії розмежування процесів трансформації та лексичної варіантності.

Виклад основного матеріалу. В українському мовознавстві запропоновано кілька визначень фразеологічних варіантів, які принципово не розрізняються своїми теоретичними засадами. Л. Г. Авксентьев фразеологічними варіантами називає такі «лексико-граматичні різновиди фразеологічної одиниці, які, маючи спільне загальне значення, допускають синонімічну заміну компонентного складу, видозміну порядку або граматичних форм» [13, с. 85]. Л. Г. Скрипник тлумачить фразеологічні варіанти як наявні в мовній системі, утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення, але розрізняються між собою одним чи кількома компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури [14, с. 390]. «Оболонка тієї самої фразеологічної одиниці може зазнати значних змін, – наголошувала вона, – але загальна семантика її залишається незмінною. Такі зміни фразеологічних

одиниць називають варіаціями; фразеологізми, що зазнали змін, – варіантами, а саме явище змінності – варіантністю» [15, с. 122]. Проблема варіантності фразеологізмів висвітлена докладно в роботі Н. М. Неровні [9]. Так, дослідниця зауважує, що «серед фразеологічних одиниць з однаковим значенням є одиниці, які перебувають у синонімічних зв'язках, і форми вживання одного й того ж фразеологізму – варіанти» [9, с. 1].

У російському мовознавстві дослідники цієї важливої фразеологічної проблеми також у цілому успішно розв'язали питання про межі варіантності, дали об'єктивне визначення фразеологічного варіанта. Так, зокрема, М. М. Шанський варіантами фразеологічного звороту називає «лексико-граматичні різновиди його, тотожні за своїм значенням і ступенем семантичної злитості» [16, с. 33]. В. І. Зимін зазначає, що фразеологічні варіанти – це різновиди того самого фразеологічного сполучення, які не порушують семантичної тотожності цього сполучення, мають ту саму образну структуру і відрізняються яким-небудь лексичним компонентом або елементом граматичної структури [8, с. 89-90]. Подібне трактування терміна «фразеологічний варіант» запропонував О. В. Кунін, досліджуючи фразеологічну варіантність у сучасній англійській мові. Він вважав, що «фразеологічні варіанти – це різновиди фразеологічної одиниці, тотожні якістю і кількістю значень, стилістичними та синтаксичними функціями, сполучуваністю з іншими словами; вони мають спільний лексичний інваріант при частково відмінному лексичному складі або розрізняються словоформами чи порядком слів» [17, с. 32]. Спільним для запропонованих визначень є важлива умова – лексичні заміни не повинні порушувати загальної семантичної структури стійкої сполуки, що й підтверджують такі конкретні приклади: за царя Гороха (*набалакати, намолоти, напести*) *сім мішків (сім кіп, три мішки)* гречаної вовни; *відрізана (одрізана, відкраяна, одкраяна)* скиба (*скибка, шматок*) від хліба; *руки короткі (куці, малі)*; *брати, узяти (здіймати, здійснити, знімати, зняти, підіймати, підійняти тощо)* на сміх (*глум, глуз, глузи, кпи, кпини, висміхи*); *сунути лавою (хмарою); потратити (попасти) під гарячу (дурну) руку; поламати (полічити)* ребра кому; *стерти в порошок (попід, борошно); втертися (влізти, вкратися) в довір'я (довіру); спадати (западати,*

приходити, спливати, повертатися, навертатися) на думку (в голову); не вартий ламаного (мідного) гроша.

Спіраючись на критерій формальної видозміни, але із збереженням семантичної тотожності, запропонований для фразеологізмів, спробуємо встановити випадки лексичного варіювання компонентів стійких сполук слів, тобто власне фразеологізмів, крилатих висловів, прислів'їв, приказок.

Критерії визначення лексичних варіантів :

- 1) синонімічна взаємозаміна компонентів стійкої словосполучки;
- 2) семантична тотожність;
- 3) традиційність вживання, закріплена узусом;
- 4) зафіксованість у словниках (цей критерій відносний, оскільки відомо, що словник відстає від живого мовного розвитку).

Отже, лексична варіантність стійких сполучень слів – це синонімічна заміна одного з їхніх компонентів, що не порушує семантичну тотожність, синтаксичну функцію й прийнята узусом.

Характер варіантності мовних одиниць, зокрема й фразеологічних, типи варіантності зумовлені структурною організацією одиниці. Структурна організація стійких сполучень слів, тобто способів втілення плану змісту мовними засобами, що виконують роль одиниць плану вираження, являється складне й нетипове утворення. Фразеологічне значення й фразеологічна форма утворюють суперечливу єдність: цілісності фразеологічного значення протистоїть різноформленість компонентів стійкої словосполучки.

Найвищий ступінь варіювання виявляють ті стійкі словосполучення, компоненти яких семантично слабо поєднані між собою. Як твердить В. П. Жуков, що стійкіший фразеологізм, то менше він зазнає варіантності і навпаки, «як тільки семантичний зв'язок компонентів із словами вільного вживання посилюється, фразеологізми набувають варіантної структури...» [18, с. 24-25]. Такі стійкі сполучення слів, як висловлювання видатних людей, лозунги часу, афоризми, крилаті вислови, сентенції, літературні цитати тощо варіюють обмежено. Хоч, як відомо, крилаті вислови біблійного походження і деякі вислови античних авторів, що потрапили в народну мову дуже давно з книжних джерел, можуть вживатися й у формі, ближчій до оригіналу, і в оновленій на сучасний лад, напр.: *Не кидай свини перла під ноги – не мечи свині бісер.* Євангельський вислів «*У чужому оці заскалку бачити, а в своєму колоди не помічати*» в українській мові давно став прислів'ям «*У чужому оці порошинку бачить, а в своєму пеняка не помічає*». Багато прислів'їв, що з'явилися в українській мові таким шляхом, вживаються нарівні з питомими народними.

Як засвідчує мова преси, стійких сполук слів, у яких видозмінений один чи кілька компонентів, багато. Переважно ця видозміна породжує зміну їхніх значень, тобто є трансформацією. Слід наголосити, що внаслідок трансформації значною мірою руйнується структурно-семантична монолітність усталеної сполучки і створюється якісно новий її тип. Напр.: «*За дурною головою нема й мікрофону спокою*» (Перець), пор. відоме: «*Бла-*

годійництва на копійку, а галасу на гривню» (Перець), пор. відоме: *Діла на копійку, а балачки на карбованець; «Якби «блудний батько» повернувся, «сини» простили б його*» (Молодь України), пор. традиційне: *блудний син*. Окрім того, трансформації стійких словосполук призводять здебільшого до зрушень у їхньому стилістичному забарвленні. Творча трансформація фразеологічних одиниць, зокрема в публіцистичному стилі, завжди зумовлена певними стилістичними завданнями. Залежно від ставлення авторів до мови й до описуваної дійсності відбувається відбір певних стилістичних засобів, які оказіонально перетворюють стійкі словосполучки з певною стилістичною метою – підсилюють виразність контексту, його гумористичне або сатиричне звучання тощо.

Заміна, або субституція, компонентів стійкого сполучення словами вільного вжитку – один із найпоширеніших різновидів структурно-семантичного типу трансформацій. Авторська заміна відрізняється від нормативної тим, що вибір слова-замінника зумовлює насамперед контекст. У газетному тексті трапляється чимало випадків оновлення фразеологічної структури внаслідок заміни традиційних компонентів елементами сучасності. Напр.: «*Не брендом єдиним ...Товарні знаки захищають у судах*» (Україна молода), пор. традиційне: *не хлібом єдиним ...; «Через терни – до ринку*» (Молодь України), пор. крилатий вислів: *через терни – до зірок*.

Добір співзвучного слова є також одним із прийомів авторської заміни складників фразеологічної одиниці: «*Птахи гнізда Дніпропетрова*» (Україна молода), пор. крилатий вислів: *Птахи гнізда Петрова*; у матеріалі розповідається про політиків із Дніпропетровська; «*Кролл* за кров» (Україна молода), пор. відоме: *кров за кров*; у статті йдеться про американське приватне детективне агентство «Кролл», що розслідує справу Гонгадзе. З прикладів видно, що дуже поширеним й ефективним є підставлення таких лексичних компонентів, які щодо нормативних утворюють фонологічний контраст.

Вплітаючи фразеологічну одиницю в мову публіцистичного матеріалу, прагнучи до органічного поєднання її з кожною конкретною ситуацією, журналісти вдаються здебільшого до заміни традиційних компонентів такої одиниці словами, які утворюють з контекстом одне тематичне ціле: «*Зазирання до російського рота* (традиційне: *заглядати до чужого рота*) не допоможе – у Росії достатньо своїх проблем і суперечностей, які її розривають на частини» (Українське слово); «*Мова не винна: Про суржик, двомовність і грамотність на українському ТБ*» (Слово і час), пор. традиційне: *Кони не винні; «Бюджет наш насущний...»* (Сільські вісті), пор. традиційне: *Хліб наш насущний; заголовки статті про бюджетні проблеми, які розглядала Верховна Рада. Змінені стійкі звороти поєднують традиційне значення і новий актуальний політичний зміст. Унаслідок заміни стрижневого або залежного компонента іноді створюються різючі контрасти різностильових елементів, від чого новий оказіональний фразеологічний зворот ще дужче увиразнюється, наприклад: «*Зачарований округ*» (Україна молода), пор. традиційне:*

зачароване коло; «Звісно для народу «Заєда» – **каїнове кодро** та для влади – **комора рідна і світлиця погідна**» (Сільські вісті), пор. відоме: **каїнова душа**; «**Не салом єдиним ...**» (Україна і світ сьогодні); пор. традиційне: **не хлібом єдиним...** Відчуття навмисності авторських заміни дає підстави розглядати трансформовані установлені одиниці як okazionalні.

Замінюючи компоненти, автор ніби дає нове життя відомому вислову, оскільки змінюється його традиційне загальне значення. Напр.: «**Біле названо чорним**» (Народна газета), пор. традиційне: **видавати біле за чорне**. Досить часто в оновленій стійкій одиниці з'являється новий відтінок значення, який вказує на ступінь вияву ознаки. Пор.: «...**чорт саме такий, яким його малюють**» (Українське слово), пор. прислів'я: **Не такий страшний чорт, як його малюють**.

Між замінюваними й новими компонентами відбувається складна семантико-експресивна та контекстно-стилістична взаємодія. Субститути або самі сприймаються на фоні пропущених, або, в свою чергу, економно відтінюють замінювані складники фразеологічних одиниць. В обох випадках семантика й експресивне забарвлення замінюваних компонентів і субститутів пов'язані, створюють потрібний значеннєвий і стилістичний ефекти, пор.: «**Президентське око**» (Голос України). Асоціація «президентське – видюче» встановлюється в межах стійкого сполучення, а функціональна умотивованість – у контексті. Або інші приклади: «**Не така страшна жінка у Бундесвері, як її малюють**» (День), де маємо співвідношення «чорт – жінка»; «**Бідний студент думкою багатіє**» (Україна молода), де наявне співвідношення «дурень – бідний студент».

На відміну від нормативних варіантів для творчої трансформації звичайним є явище заміни якогось компонента на антонімічне слово: «**Не лізь поперед батька... в рай**» (Голос України), пор. традиційне: **Не лізь поперед батька в пекло**; «**Малі діти – великий клопіт**. У Харкові з пологового будинку під час пожежі врятували 25 немовлят» (Україна молода), пор. традиційне: **Малі діти – малий клопіт**; на групу слів: «**Сотні мільйонів гривень викинуто на вітер**» (Час), пор. вихідне: **кидати гроші на вітер**, у якому компонент **гроші** замінено кількісною словосполучкою **сотні мільйонів гривень**. У фразеологічних одиниць з парною, симетричною організацією, що мають структуру складних речень або речень з відокремленими зворотами, зазнає змін здебільшого друга частина або компоненти другої частини: «**Робота не вовк – із лісу не прибіжить**» (Вечірній Київ), пор. традиційне: **Робота не вовк – в ліс не втече**; «**Платон мені друг, але у Степана більше грошей**» (Урок української), пор. крилатий вислів: **Платон мій друг, але істина дорожче**. У трансформованих стійких словосполучках відчутне не просто нове значення, а поєднання загальновідомого з okazionalним.

У мові газет індивідуально-авторський прийом розширення чи звуження фразеологічних одиниць виявляється уже в таких мінімальних втручаннях у їхню структуру, як уведення чи усунення заперечних часток або заміна їх на стверджувальні: «**Після бійки кулаками таки розмахують**. Виконком Федерації футболу перерозподілив місця в турнірній таблиці на свій смак» (Україна молода), пор. відоме:

Після бійки кулаками не розмахують; «**Не з третіх рук**» (Голос України), пор. традиційне: **з третіх рук**; «**І святі горшки ліплять**» (Україна молода), пор. відоме: **Не святі горшки ліплять**. З наведених прикладів видно, що усунення чи введення заперечних часток спричиняють зміну модальності стійких словосполук, появу в них нових значень.

Критерії визначення okazionalної заміни в стійких сполученнях слів:

заміна одного або кількох компонентів словами вільного вжитку, зумовлена контекстом чи певними стилістичними завданнями;

зміна семантики;

стилістичні зрушення;

індивідуальне вживання.

Отже, авторська заміна компонентів призводить до зрушень у семантиці та експресивному забарвленні словосполучки і супроводжується актуалізацією її внутрішньої форми, що свідчить про постійне оновлення одиниці комунікації. Вибір слова-замінника зумовлює передусім контекст. Подібна актуалізація уможливує вираження й інших експресивних значень: ступеня інтенсивності, оцінки, емотивності, іронічного ефекту та іншої додаткової або підтекстової інформації. Умовою трансформації є прагматична настанова автора і, відповідно, контексту. Напр.: «**Як вижити освіти в авгієвому суспільстві**» (заголовок) *Якщо почати зараз, то педагог відчує себе людиною у 2008 році* (Україна молода), пор. традиційне: **авгієві стайні**; «**Чим далі в ліс, тим зліші вогнеборці**» (заголовок) *Бо торік кїївські ліси палали 516 разів – переважно з вини відпочиваючих* (Україна молода), пор. традиційне: **Чим далі в ліс, тим більше дров**.

Щодо трансформаційних можливостей різних груп стійких сполучень слів дослідники не одностайні у своїх поглядах. Деякі з них на перше місце ставлять прислів'я, бо їхні компоненти злиті значно слабше, ніж у фразеологічній єдності та фразеологічному зрощенні. На думку І. В. Дубинського, до перетворень більш придатні фразеологічні єдності і образні стійкі словосполучення – приказки, прислів'я, крилаті вислови, причому що синтетичніша фразеологічна одиниця, то вона рідше зазнає змін, зокрема замін у лексичному складі [19, с. 14]. А. П. Коваль до таких відносить фразеологічні єдності, а також крилаті вислови, афоризми, прислів'я, значення яких складається із суми значень його компонентів, дещо затемнених образною семантикою всього виразу [20, с. 105-108]. Г. В. Павловська зараховує до тих одиниць, що активніше видозмінюються, фразеологічні єдності, крилаті вирази, прислів'я та приказки, які вимагають оновлення своєї метафоричності [11, с. 42].

Висновки і пропозиції. Отже, лексична варіація та лексична трансформація стійких сполучень слів – це різні явища. Вчені вказують на те, що не можна індивідуально-авторські новотвори різко протиставляти нормативним реалізаціям, оскільки вони значною мірою зумовлені мовною системою, створюються за певною моделлю і згодом деякі з них можуть входити до активного вживання [10, с. 57]. Перспективним, на нашу думку, є аналіз граматичних варіантів фразеологізмів.

Список літератури:

1. Мамаліга А. І. До питання про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газети / А. І. Мамаліга // Укр. мовознавство. – К., 1973. – Вип. 1. – С. 72-79.
2. Сербенська О. А. Трансформація фразеологічних одиниць у мові газети / О. А. Сербенська // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. журналістики. – 1978. – Вип. 10. – С. 72-77.
3. Чабаненко В. А. Стилистичне увиразнення фразеологізмів / В. А. Чабаненко // Українська мова та література в школі. – 1981. – № 9. – С. 60-64.
4. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 153 с.
5. Вакуров В. Н. Основы стилистики фразеологических единиц: (на материале современного фельетона) / В. Н. Вакуров. – М.: МГУ. – 1983. – 175 с.
6. Скрипник Л. Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 3-12.
7. Мокієнко В. М. Варіантність як одне з джерел утворення фразеологізмів / Мокієнко // Мовознавство. – 1970. – № 5. – С. 39-50.
8. Зимин В. И. Семантические и формально-структурные варианты фразеологических единиц / В. И. Зимин // Исследования по русскому языкознанию. – М., 1970. – С. 76-103.
9. Неровня Н. Н. Вариантность и синонимия в украинской фразеологии: автореф. дис...канд. филол. наук: 10.02.02 / Н. Н. Неровня // Ін-т лінгвістики ім. А. А. Потебни. – К., 1990. – 16 с.
10. Авксентьев Л. Г., Ужченко В. Д. Індивідуально-авторські видозміни у сфері фразеології / Л. Г. Авксентьев, В. Д. Ужченко // Українське мовознавство. – 1979. – № 18. – С. 55-60.
11. Павловська Г. В. Трансформація і варіація фразеологічних одиниць / Г. В. Павловська // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К., 1972. – С. 40-42.
12. Важеніна О. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій / О. Важеніна // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 310-313.
13. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Харків: Вища школа, 1983. – 137 с.
14. Сучасна українська літературна мова: лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 439 с.
15. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 278 с.
16. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
17. Кунин А. В. О фразеологической вариантности и структурной синонимии в современном английском языке / А. В. Кунин // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей школе. – Вологда, 1965. – С. 32-37.
18. Жуков В. П. Об устойчивости и вариантности фразеологизмов на семантическом уровне / В. П. Жуков // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – С. 24-27.
19. Дубинский И. В. Приемы использования фразеологических единиц в речи: дис. ... канд. филол. наук / И. В. Дубинский. – Баку, 1964. – 14 с.
20. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – 3-є вид. доп. і перероб. / А. П. Коваль. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.

Кочукова Н.И., Молькова В.Н.

Донбасский государственный педагогический университет

ТРАНСФОРМАЦИЯ И ВАРИАНТНОСТЬ УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЙ СЛОВ (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОЙ ПРЕССЫ)

Аннотация

В статье проанализированы различные взгляды языковедов на исследованные лингвистические явления. Предложены критерии разграничения процессов трансформации и лексической вариации. Выявлено, что авторская трансформация влечет семантико-стилистические изменения. Установлен узуальный характер вариаций лексического состава фразеологической единицы.

Ключевые слова: устойчивое сочетание слов, трансформация, лексическая вариантность, эмоционально-экспрессивный потенциал, фразеологический вариант.

Kochukova N.I., Molkova V.M.

Donbas State Pedagogical University

TRANSFORMATION AND VARIATION OF SET EXPRESSIONS (BASED ON MATERIALS OF UKRAINIAN PRESS)

Summary

Different linguists' views about linguistic phenomena under study have been analyzed in the article. It is given criteria of distinguishing of transformation processes and lexical variation. It has been found that authors' transformation causes semantic and stylistic displacement of a set expression. Attention is drawn to purposeful nature of the transformation. The usualness of the variation of the lexical structure of the phraseological unit has been established.

Keywords: set expression, transformation, lexical variation, emotional and expressive potential, phraseological variant.